

‘There is nothing more lovely, or true...’

Een Turner voor het Rijksprentenkabinet

John Ruskin, die in de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw zijn invloedrijke werken over kunst schreef, was een groot bewonderaar van Joseph Mallord William Turner (Londen 1775–Chelsea 1851). Aan deze kunstenaar was dan ook het eerste deel van zijn *Modern Painters* (1843) in het bijzonder gewijd.¹ Ruskin bezat bovendien een aanzienlijke collectie werken van Turner, die hij in 1840 ook nog persoonlijk had leren kennen. Over een van deze werken, *Wharfedale with Farnley Hall, from the West Chevin*, schreef hij: *This drawing of Farnley Hall is an entirely characteristic one. The subject itself is by no means interesting; and would not have stayed Turner for a moment in itself, the blank broad hillside being extremely difficult to treat, and its scattered piece of wood, apparently intractable into any grace of composition. But not a space of the park is modified: just as the trees really were set, he sets them; marks carefully the line of the drive up to the house, and then applies his whole skill to lead the eye delightedly into the finitude of distance across the moorlands; and to find minute decoration of herbage and heath among the sandstone blocks of the foreground. There is nothing more lovely, or more true, existant by his hand.*²

Deze tekening is thans door het Rijksprentenkabinet verworven (afb. 1).³ Aanleiding voor de aankoop is het vertrek van dr. J. W. Niemeijer, die zich sedert zijn aantreden als directeur van het Kabinet in oktober 1974

enthousiast inzette voor uitbreiding van de collectie Engelse tekeningen. Het doel een representatief overzicht bijeen te brengen van de Engelse tekenkunst, vooral van de 18de- en 19de-eeuwse *watercolours* of *watercolour drawings*, werd niet in die mate verwezenlijkt als was verwacht. Gemeten naar het bezit van de Engelse musea en van bijvoorbeeld de belangrijke Amerikaanse verzameling van Paul Mellon⁴ bleef ondanks alle inspanningen de uitbreiding van dit gedeelte van de collectie van het Prentenkabinet bescheiden. Maar gemeten naar het weinige dat aanwezig was en naar het bezit van de Engelse kunst in Nederland en op het vasteland in het algemeen, kan toch worden gesproken van een absolute verrijking. Naast werk van kunstenaars die in het geheel niet vertegenwoordigd waren, bijvoorbeeld Robert Cozens, Thomas Hearne, Thomas Shotter Boys en Samuel Palmer, werd werk toegevoegd van reeds in het kabinet aanwezige kunstenaars zoals Paul Sandby, Thomas Gainsborough en John Varley. Ook van John Ruskin werd niet lang geleden een gekleurde tekening verworven, *Bergkam aan het meer van Genève*.⁵ In 1987 kwam de eerste aquarel van Turner, *Watermolen bij een beek*, in de Amsterdamse verzameling, een vroeg werk dat nog maar in zeker opzicht de voor Turner zo karakteristieke kenmerken bezit.⁶ Temeer moet het voor de scheidende directeur een voldoening zijn, dat thans met het verwerven van een tweede, representatieve aquarel van Turner

de collectie op een zinvolle wijze is verrijkt. Turner is tenslotte de belangrijkste en meest individuele vertegenwoordiger van de Engelse School, wiens werken weliswaar niet bijzonder zeldzaam zijn, maar door hun betekenis en populariteit een begeerd en dus kostbaar verzamelobject vormen.

De tekening is gemaakt met waterverf en dekverf en bovendien zijn enkele gedeelten weggekrast om lichteffecten te verkrijgen.

Het blad meet 285 × 396 mm en is links onderaan gesigneerd *J M W Turner R.A.*

Deze laatste toevoeging betekent *Royal Academy* en daarvan was Turner in 1799 *associate member* geworden en in 1802 lid.

De tekening toont een gezicht van de rotsachtige, beboste heuvels, *The Chevin*, over het dal van de rivier de *Wharfe* naar de overkant, waar boven het dal in de verte *Farnley Hall* ligt, het landhuis van *Walter Fawkes the Younger*. Er zijn geen figuren in het landschap, dat alleen bevolkt wordt door een paar geiten.

De bergen en heuvels op de achtergrond bevinden zich in een wazige verte, opgeroepen door lichtgroene, blauwe en bruine tinten. In het dampige dal vertoont de rivier onderaan de heuvel zich als een wit verlicht lint. Zonlicht schijnt van opzij op de hoger en dichterbij gelegen lichtgroene weide en verlicht ook de toppen van de bomen links.

De voorgrond met zijn grijze en bruine rotsen ligt in de schaduw, evenals de groene heuvelrug rechts. Het landschap levert een herfstige aanblik, in het bijzonder merkbaar aan de gele en bruine bladeren van de gedeeltelijk door zon beschenen bomen.

Omdat Turner meestal in de herfst *Farnley Hall* bezocht, kende hij de omgeving het best in die tijd van het jaar.

Turner maakte zijn uitgewerkte aquarellen niet in de natuur. Tijdens zijn herhaalde reizen door Groot-Brittannië en het buitenland – hij bezocht Frankrijk, Zwitserland, Oostenrijk, Duitsland, België, Nederland en Italië – vulde hij zijn schetsboeken met reisschetsen, een constante oefening in het weergeven van de natuur. Al zijn deze tekeningen schijnbaar vrij en schetsmatig getekend, ze geven de werkelijkheid getrouw weer, zoals Turner dat geleerd had toen hij aan het eind van de

18de eeuw zijn loopbaan als topografisch tekenaar was begonnen.

De talloze los en in schetsboeken bewaarde tekeningen, die meestal met potlood waren gemaakt, vormden een voorraad en waren de basis voor uitgewerkte gekleurde tekeningen. Turners werkwijze is een van de interessante aspecten van zijn kunstenaarschap. Op een hechte basis van voortdurende studie van de natuur, schiep hij een veelzijdig oeuvre, waarin het landschap steeds een fundamentele rol speelt. Verscheidene elementen komen daarin samen; naast de directe weergave van de natuur geeft Turner blijk van een grote fantasie, maar ook wordt hij geïnspireerd door werk van bewonderde meesters. Het meest kenmerkend zijn het origineel en uitbundig kleurgebruik, vooral in het latere werk, en het streven naar de weergave van ruimte en atmosfeer in alle denkbare variaties van het licht.

De voorstelling van de pas verworven Turner is gebaseerd op enkele potloodschetsen in een van de *Hastings*-schetsboeken.⁷ Dit schetsboek dankt zijn naam aan een reis door het zuiden van Engeland. Maar er zijn ook twee schetsen aan het begin en een aantal aan het eind gemaakt op een wandeling over *The Chevin* met gezichten op *Farnley* en de overkant van het dal.⁸

Toen Turner bij *Otley* de *Wharfe* was overgestoken klom hij omhoog naar de *West Chevin* en daar maakte hij de eerste, vrij uitvoerige tekening over twee bladzijden, vervolgens schoof hij het rechterblad een stukje naar links en voltooide het landschap op het zichtbaar gekomen stuk van het volgende blad (fol. 41–40 verso en 39 verso; afb. 2). Boven op de heuvel zien we *Farnley Hall* liggen en links van het midden in het dal *Otley* en de brug over de rivier. De grote naaldbomen waarvan de toppen elkaar kruisen werden in de uitgewerkte tekening overgenomen, maar de rotsformaties zijn niet dezelfde. Misschien daalde Turner toen weer een stukje af en tekende hij van iets dichterbij op het volgende blad de kerk van *Otley* en omgeving (fol. 39; afb. 3, linkerblad). Te oordelen naar de kleiner geworden afstand tussen de hoogste berg rechts in de verte en *Farnley Hall*, wandelde Turner verder naar

Afb. 1. Joseph Mallord William Turner, *Gezicht op Farnley Hall in het dal van de Wharfe in Yorkshire.* Aquarel en dekverf, 285 × 396 mm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

het oosten en maakte toen de volgende, veel schetsmatiger en minder uitgewerkte tekening over twee bladzijden (fol. 39 en 38 verso; afb. 3). Weer zien we het huis op de heuvel en in het dal de rivier die een bocht maakt. Tenslotte tekende Turner een eind verder naar het oosten nogmaals hetzelfde gezicht in de richting van Farnley, waarbij de hoge bergtop nog dichterbij het huis is komen te liggen (fol. 38 en 37 verso; afb. 4). Ook nu weer schoof hij het rechterblad een eindje naar links om op de vrij komende bladzijde het gezicht te voltooien (fol. 36 verso).

Na deze drie schetsen, één uitvoerige en twee minder uitgewerkte, maakte hij thuis een *colour-beginning* of *colour-structure*, een kleurschets, die de compositie van de aquarel globaal weergeeft en ongeveer even groot is (afb. 5).⁹

Waarschijnlijk raadpleegde Turner niet of nauwelijks zijn op de Chevin gemaakte tekeningen, maar versmolt hij uit herinnering de verschillende motieven die karakteristiek voor alle drie de schetsen zijn tot een nieuwe compositie. De kleurschets werd breed met het penseel gewassen, waarbij afzonderlijke en gemengde kleuren werden gebruikt: lichtblauw en lichtgeel voor de lucht en de heuvels, grijsblauw, blauw en grijsgroen voor het dal en verschillende tinten geel, roodbruin en groen voor de voorgrond. Op de achterkant van deze kleurschets schreef John Ruskin *Study for my drawing of Farnley in my possession JR.* . . Ruskin was sedert 1858 de beheerder van de Turner Bequest, de nalatenschap van Turner aan Engeland, waarin zich behalve schilderijen, 260 schetsboeken en in totaal 19.049 tekeningen en aquarellen bevinden. Thans worden deze bewaard in de Clore Gallery for the Turner Bequest, Tate Gallery, Londen.

De *colour-beginnings* of *colour-studies* zijn wel de meest spontane werken die Turner uit het hoofd maakte, in dit geval uitgaande van de drie op zijn wandeling op de Chevin getekende composities. Een anekdote verhaalt, dat Turner, die in Farnley Hall tijdens zijn veelvuldige bezoeken ruimte ter beschikking had om te werken, draden door de kamer had gespannen waaraan hij zijn gekleurde

Afb. 2. Joseph Mallord
William Turner, *Gezicht op
Farnley Hall en Otley in
het dal van de Wharfe in
Yorkshire*. Potlood, Has-
tings-schetsboek 107 × 203
mm (fol. 41–40 V° en 39 V°).
The Clore Gallery for the Tur-
ner Bequest, Tate Gallery,
Londen.

Afb. 3. Joseph Mallord
William Turner, *Otley en de
brug over de Wharfe
(linkerblad), Gezicht op
Farnley Hall en het dal van
de Wharfe in Yorkshire*.
Potlood, Hastings-schets-
boek, 107 × 203 mm (fol. 39
en 38 verso). The Clore Gal-
lery for the Turner Bequest,
Tate Gallery, Londen.

Afb. 4. Joseph Mallord
William Turner, *Gezicht op
Farnley Hall en het dal van
de Wharfe in Yorkshire*.
Potlood, Hastings-schets-
boek, 107 × 203 mm (fol.
37–38 verso en 36 verso).
The Clore Gallery for the
Turner Bequest, Tate Gal-
lery, Londen.

Afb. 5. Joseph Mallord William Turner, Kleurschets, ontwerp voor *Gezicht op Farnley Hall en het dal van de Wharfe in Yorkshire*. Aquarel, ca. 299 × 380 mm. The Clore Gallery for the Turner Bequest, Tate Gallery, Londen.

schetsen als wasgoed aan de lijn liet drogen. Het is duidelijk te zien dat hij veel water gebruikte om het juiste effect te bereiken. Farnley Hall en zijn bewoners spelen een bijzondere rol in Turners leven en loopbaan.¹⁰ De eigenaar, Walter Fawkes (afb. 6), was een verwoed verzamelaar van Turners werk en reeds in 1803 kocht hij een aquarel. In 1808 logeerde Turner voor het eerst bij Fawkes en zijn familie. Er ontstond een vriendschappelijke relatie die er toe leidde dat Turner bijna ieder jaar, tot de dood van Fawkes in 1825, naar Farnley kwam, meestal in het najaar. Hij had daar twee kamers, waar hij altijd kon komen, ook wanneer de familie niet thuis was. Aan Turners verblijf in Farnley danken we in

de eerste plaats een aantal schetsboeken en de daarnaar gemaakte gekleurde tekeningen, de *Wharfedales*, die gezichten van Farnley Hall en van de omgeving laten zien. Sommige van de schetsboeken waren tijdens Turners leven al uit elkaar gehaald, andere toen ze in de Turner Bequest waren, ondermeer om bladen te kunnen tentoonstellen. Tijdens zijn bezoek in 1808 gebruikte Turner het *Wharfedale and Washburn*-schetsboek, waarin tien grote tekeningen met potlood van een tocht langs de Wharfe naar ondermeer Bolton Abbey en met voorstellingen in de omgeving van Farnley en het Washburndal.¹¹ Dan is er het *Large Farnley*-schetsboek, waarschijnlijk van 1814–1815¹², waarin ondermeer tekeningen gemaakt op een jacht-

Afb. 6. John Varley, Portrait of Walter Fawkes. Potlood, 330 x 228 mm. Victoria & Albert Museum, Londen.

partij met Fawkes, en uit dezelfde tijd het *Devonshire Rivers, No. 3 and Wharfedale*-schetsboek met hoofdzakelijk gezichten in Yorkshire.¹³

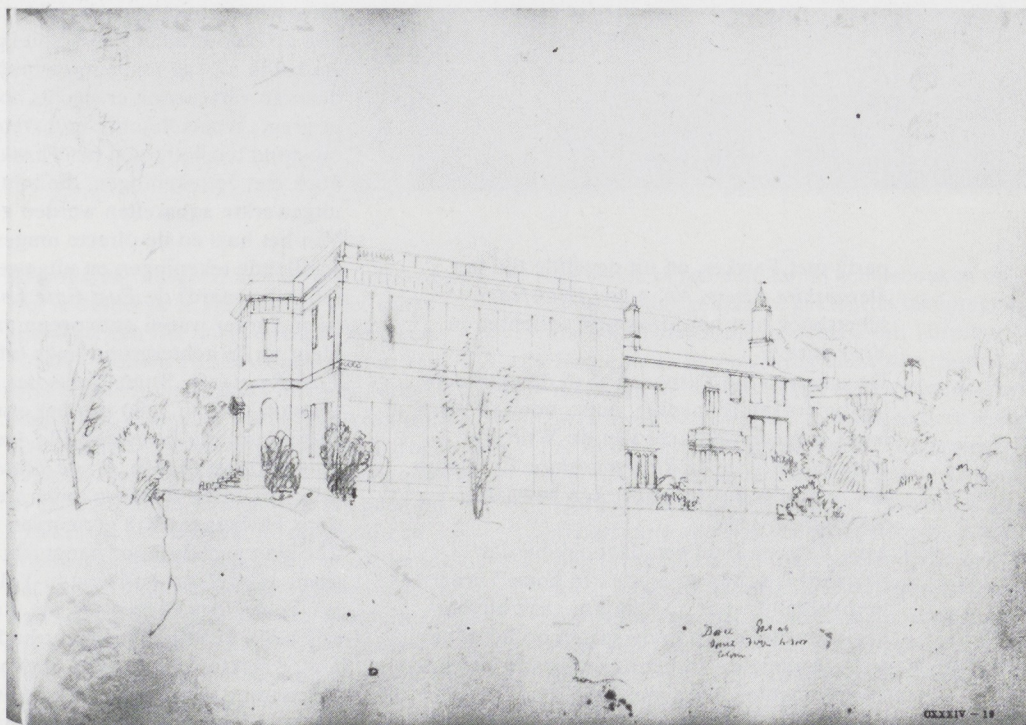
De schetsen die Turner in 1816 op zijn tochten in Yorkshire maakte, ontstonden in verband met een opdracht van dr. Whitaker voor een *History of Richmondshire*. Er zijn uit dat jaar zelfs vijf schetsboeken bewaard, *Yorkshire 1-5*.¹⁴

Mrs. Fawkes hield een dagboek bij dat bewaard is gebleven en daarin komt Turner herhaaldelijk voor. Op 20 juni 1822 bijvoorbeeld was hij een van de gasten op het diner ter gelegenheid van het huwelijk van Fawkes' vierde dochter Anne met Godfrey Wentworth; Mrs. Fawkes schrijft dan *A very long*

*day. Had a large party to dinner. All tipsey.*¹⁵ En wanneer zij een gezamenlijke reis beschrijft, blijkt de volgorde van de voorstellingen in het *Yorkshire 2*-schetsboek daarmee in overeenstemming. Men vertrok op 17 juli 1816: *Left Farnley with Walter, Maria, Amelia, Ayscough, Richard and Mr. Turner. Met John Parker at Skipton, where we slept and saw Skipton castle.*¹⁶ Het gezelschap daalde van het huis af naar het dal, over de weg die zichtbaar is op de nieuw verworven tekening, verdween links achter de bomen uit het zicht en vervolgde zijn weg naar Otley, waar men de rivier overstak over de brug die Turner in het schetsboek tekende. Turner en Fawkes reden te paard en de familie zat in de koets. De volgende dag, toen ze van Skipton via Gisburn, Chatburn en Clitheroe naar Brows-holme Hall reisden, regende het zo, dat Turner maar één tekening maakte. Ook de dag daarna noteerde Mrs. Fawkes *Rained all day...* hetgeen op vele dagen die volgden eveneens het geval was. Desalniettemin tekende Turner schetsboeken vol, soms met verscheidene tekeningen per dag. De *Yorkshire*-schetsboeken werden gemaakt met het oog op de opdracht voor Whitaker, die aanvankelijk uit 120 tekeningen bestond, maar daarvan verschenen er slechts 20 uiteindelijk in prent. Waarschijnlijk in november 1818 ontstond tenslotte nog het *Farnley*-schetsboek met 20 tekeningen, die bijna alle voor uitgewerkte aquarellen werden gebruikt.¹⁷ Van het huis en de directe omgeving zijn verschillende tekeningen en uitgewerkte aquarellen bewaard: de *East Gate Lodges*, die door Turner waren ontworpen, met het huis klein op de achtergrond links (afb. 7); *The East Front* (afb. 8) met links het gedeelte dat Carr of York in 1786 aan het oorspronkelijke Jacobijnse huis bouwde; *The Avenue* met het huis in de verte (afb. 9); de *Library Hall* (afb. 10) en de *Drawing room*, waarin het door Fawkes in 1818 verworven schilderij *The Dort* aan de muur hangt (dit schilderij is thans in Mellons collectie in Yale), gemaakt een jaar nadat Turner aan het eind van een reis langs de Rijn Dordrecht had bezocht. Uit de relatie met Fawkes ontstonden ook nog andere tekeningen. Voor Fawkes' zoon Richard maakte Turner een *Book of Ornitho-*

Afb. 7 (boven). Joseph Mallord William Turner, De 'East Gate Lodges', Farnley Hall. Potlood, Farnley-schetsboek, 111 × 190 mm (fol. 14). The Clore Gallery for the Turner Bequest, Tate Gallery, Londen.

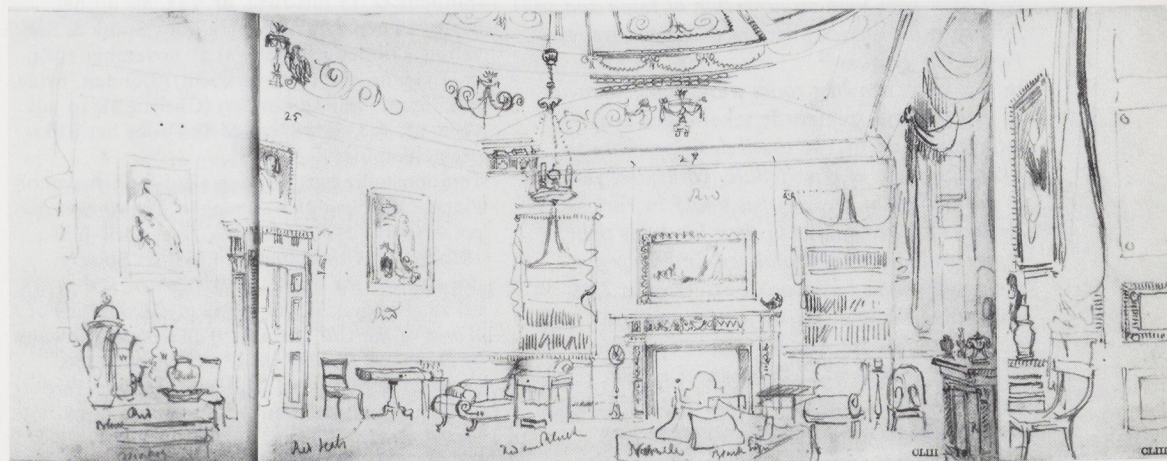
Afb. 8 (onder). Joseph Mallord William Turner, De oostzijde van Farnley Hall. Potlood, Devonshire rivers, no. 3 en Wharfedale-schetsboek, 177 × 257 mm. The Clore Gallery for the Turner Bequest, Tate Gallery, Londen.

Afb. 9 (boven). Joseph Mallord William Turner, 'The Avenue', Farnley Hall. Aquarel en gouache, 311 × 429 mm. Verblijfplaats onbekend.

Afb. 10 (onder). Joseph Mallord William Turner, De 'Library Hall'. Potlood, Farnley-schetsboek, 111 × 190 mm (fol. 15 verso-16, 17). The Clore Gallery for the Turner Bequest, Tate Gallery, Londen.

logy, waarin twintig gekleurde tekeningen van vogels, uniek in zijn oeuvre.¹⁸ Ook is er een album met de titel *Fairfaxiana*, waarin hoofdzakelijk tekeningen betrekking hebbend op Fawkes' museum over de *Civil War* (Sir Thomas Fairfax, bevelhebber van het Parlementsleger, dat tegen Charles I streed, was een van Fawkes' voorvaders) en een album met 17 gekleurde historische vignetten.¹⁹ Tenslotte zijn er ook nog drie etsen, waarschijnlijk door Turner zelf in 1814 gemaakt, getiteld *Architectural remains removed to Farnley by Walter Fawkes Esqre from different Ancient Hall Houses in his possession*.²⁰ De potloodschetsen, de kleurschetsen en de gekleurde tekeningen, waarvan het Rijksprentenkabinet er thans een heeft verworven, geven alle een uitvoerig beeld van Farnley en de omgeving en zijn tevens getuigenis van de vriendschappelijke relatie die Turner met Fawkes en zijn familie heeft gehad. Fawkes had dus een wel zeer bijzondere verzameling van Turners werk. Wij krijgen daar een indruk van uit de catalogus van een tentoonstelling die hij inrichtte in zijn Londense huis, Grosvenor Place 45. In de door Fawkes uitgegeven catalogus schreef hij een opdracht aan Turner²¹: *...To you... I dedicate it, first, as an act of duty; and secondly, as an offering of Friendship; for, be assured, I can never look at it without intensely feeling the delight I have experienced, during the greater part of my life, from the exercise of your talent and the pleasure of your society. That you may year after year reap an accession of fame and fortune is the anxious wish of, Your sincere Friend, W. Fawkes.*²²

In *The large drawing room* waren meer dan 40 uitgewerkte, gekleurde tekeningen tentoongesteld en in *The small drawing room* 20 *Sketches made in Wharfedale, Yorkshire, views in the vicinity of Mr. Fawkes house in Yorkshire, which are unique in their kind, for their representation of local and very interesting scenery*. Fawkes bezat ook gezichten in Zwitserland en Italië en 51 kleurschetsen van Turners tocht langs de Rijn in 1817. Deze waren ter plekke in kleur opgezet en een aantal was later uitgewerkt. De Amsterdamse tekening heeft ook op die tentoonstelling gehangen, al is het niet precies zeker onder

welk nummer (9 of 11 van de catalogus).²³ Ruskin was bijzonder gesteld op Turners in Yorkshire gemaakte werken en hij beschouwde deze als *one of the culminating points in Turner's career*, zoals hij in zijn *Modern Painters* schreef: *Of all his drawings, I think, those of the Yorkshire series have the most heart in them, the most affectionate, simple, unwearied, serious finishing of truth. There is in them little seeking after effect, but a strong love of place.*²⁴

De door Ruskin genoemde kenmerken, die in de nieuwe tekening zo duidelijk aanwezig zijn, een *strong love of place* en *little seeking after effect*, weinig gezochte effecten en een liefde voor het herkenbare landschap, zullen juist de Nederlandse beschouwer met zijn voorkeur voor natuurlijke eenvoud en onge-repte natuur, bijzonder aanspreken.

Noten

¹ John Ruskin, *Modern Painters*, vol. 1, *Of General Principles and of Truth*, Orpington 1888; eerste editie 1843.

² *Notes by Mr. Ruskin on his collection of Drawings by the late Mr. J. M. W. Turner, R.A.* ... London 1978, p. 30, nr. 28.

³ RP-T-1990-40, bruikleen van de Rijksmuseum-Stichting; herkomst: Walter Fawkes the Younger, Farnley Hall, Yorkshire; zijn schoonzoon Godfrey Wentworth of Woolley Park, Yorkshire (?); vóór 1860 was zij in het bezit van John Ruskin; Arthur Severn (?); veiling Londen (Sotheby's), 18 juli 1974, nr. 123, als uit het bezit van een *Lady*, gekocht door Spink & Son; veiling Londen (Sotheby's) 21 november 1984, nr. 1984, nr. 119 (niet verkocht); Londen, Brian Pilkington; veiling Londen (Christie's), 10 juli 1990, nr. 128, aan Spink & Son voor het Rijksprentenkabinet.

Tentoonstellingen: Londen 1819, 45 Grosvenor Place, *Collection of Watercolour Drawings in the possession of Walter Fawkes, Esq.*, april-juni 1819, nr. 9 of 11; Londen, Fine Art Society, *drawings by the late J. M. W. Turner, R.A.*, 1878, nr. 28; Londen, Royal Academy, *Exhibition of Works of the Old Masters, Watercolour Drawings by Joseph M. W. Turner, R. A.*, Winter 1886, nr. 31; York City Art Gallery, *Turner in Yorkshire*, juni-juli 1980, nr. 41, catalogus door David Hill.

Literatuur: John Ruskin, *Notes by Mr. Ruskin*

on his Drawings by the late J. M. W. Turner, R.A., exhibited at the Fine Art Society's Galleries, 1878, nr. 28; E. T. Cook and A. Wedderburn, *The Works of John Ruskin*, Library Edition, XIII, London 1904, pp. xxii, 431-432, 513, 534, 557, 574 en xxxvii, 1909, p. 500; Sir W. Armstrong, *Turner*, Manchester 1902, p. 285; A. J. Finberg, *The life of J. M. W. Turner, R.A.*, Oxford 1939, p. 479; A. Wilton, *The Life and Works of J. M. W. Turner*, Londen 1979, nr. 613; D. Hill, *In Turner's Footsteps*, Londen 1984, p. 37, fig. 7. Andrew Wilton, *Turner in his time*, Londen 1987, afb. 121.

⁴ Yale Centre for British Art, New Haven.

⁵ RP-T-1987-19; *Bulletin van het Rijksmuseum*, 36 (1988), p. 57-58, afb. 21.

⁶ RP-T-1987-18; *Bulletin van het Rijksmuseum*, 36 (1988), p. 57, afb. 20. Deze aquarel wordt in de tweede helft van de jaren negentig gedateerd.

⁷ A. J. Finberg, *A Complete Inventory of the Drawings of the Turner Bequest*, I/II, Londen 1909; TB CXXXIX. *Turner in Yorkshire*, York (York City Art Gallery) 1980, nr. 45; catalogus door David Hill. Gerald Wilkinson, *The Sketches of Turner, R.A., 1802-20: Genius of the Romantic*, Londen 1974, pp. 144-145.

⁸ Fol.1 *The Pheasant's nest* en fol. 2 *The Wood-walk*, dienden beide als voorstudies voor uitgewerkte, gekleurde tekeningen. Wilton 1979 (noot 3), nrs. 603 en 602.

⁹ TB CXCVI-M (noot 7). Cat. York 1980 (noot 7), nr. 42.

¹⁰ Gordon Nares, 'Farnley Hall, Yorkshire', *Country Life* (1954), I, pp. 1618-1621, II, pp. 1714-1717, III, pp. 1808-1811.

¹¹ TB CLIV, L-N en Q-W (noot 7). York 1980 (noot 7), nrs. 24-31.

¹² TB CXXVIII (noot 7). York 1980 (noot 7), nr. 46.

¹³ TB CXXXIV (noot 7).

¹⁴ TB CXLIV-CXLVIII (noot 7). York 1980 (noot 7), nrs. 114 en 115.

¹⁵ Nares 1954 (noot 10), p. 1808.

¹⁶ David Hill 1984 (noot 3), p. 36.

¹⁷ TB CLIII (noot 7). York 1980 (noot 7), nr. 63.

¹⁸ York 1980 (noot 7), nr. 78.

¹⁹ York 1980 (noot 7), nr. 74.

²⁰ York 1980 (noot 7), nrs. 53, 55 en 57.

²¹ York 1980 (noot 7), nr. 81.

²² Andrew Wilton 1987 (noot 3), p. 118.

²³ A. J. Finberg, *The Life of J. M. W. Turner, R.A.*, Oxford 1961; revised and with a supplement by Hilda F. Finberg; p. 479.

²⁴ Ruskin 1888 (noot 1), pp. 123-124.